

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.41)«11/12»

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2018-44-5-13>

Колибенко Олена,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України
olenkakolybenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4009-5417>
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький,
Київська обл., Україна, 08401

Kolybenko Olena,

Candidate of Historical Sciences,
assistant professor of the Department of the History and Culture of Ukraine
olenkakolybenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4009-5417>
Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University,
30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08401

Колибенко Олександр,

кандидат історичних наук, професор, заступник генерального директора з наукової роботи
kolybenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8616-9074>
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»,
вул. Шевченка, 8, м. Переяслав-Хмельницький,
Київська обл., Україна, 08400

Kolybenko Oleksandr,

Candidate of Historical Sciences, Scientific work Deputy of the General Director
kolybenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8616-9074>
National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav»
8, Shevchenka Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08400

ЯРОСЛАВ-ФЕДІР ВСЕВОЛОДОВИЧ – КНЯЗЬ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО

У статті здійснено спробу проаналізувати життєвий шлях одного з переяславських князів, що займав княжий стіл Переяславля Руського на початку XIII ст. Це був Ярослав-Федір Всеволодович, один із синів володимиро-суздальського князя Всеволода Ярославича. Він розпочинав свою княжу кар'єру з Переяславля Руського.

Потрапивши до Переяслава дуже молодим (у віці 11 років), Ярослав Всеволодович пройшов тут добру бойову школу. Він неодноразово вів бойові дії проти половецьких військ, ходив проти них походами. Також у Переяславі він одружився на доньці половецького хана Юрія Кончаковича.

Отриманий у Переяславі життєвий, військово-політичний та адміністративний досвід дозволив Ярославу Всеволодовичу успішно керувати різними княжими столами Русі. Серед них не тільки Переяславль Заліський, Рязань, Торжок, Новгород та Володимир Суздальський, але й Київ. Найчастіше він займав княжий стіл Новгорода – чотири рази.

Ярослав Всеволодович був активним учасником однієї з найбільших битв в історії Східної Європи часів середньовіччя. Він був союзником свого брата Юрія Всеволодовича у битві на р. Липиця у квітні 1216 року, яку ними було програно. Під час цієї битви Ярослав Всеволодович втратив свого позолоченого шолома та кольчугу, які було випадково знайдено на місці битви лише у 1808 році.

Ярослав Всеволодович належить до числа тих князів, які пережили похід монголо-татарського війська по території Русі. Він першим серед руських князів у 1243 році отримав з рук хана Бату ярлик на велике володимирське князівство, а крім того, ще й на Київ. Однак, у 1246 році його було викликано в Орду, потім відправлено в Каракорум,

де було отруєно. Ярослав Всеволодович був одним із найбільш яскравих державних діячів Русі першої половини XIII ст.

Ключові слова: Ярослав Всеволодович, переяславський князь, Переяславль Руський, Київ, Новгород, Володимир, Суздаль, Всеволод Юрійович, Юрій Кончакович, Липицька битва.

YAROSLAV-FEDIR VSEVOLODOVYCH – THE PRINCE OF THE PEREIASLAVL OF RUS'

The article attempts to analyze the life path of one of the Pereiaslav princes, who occupied the princely table of Pereiaslavl of Rus' in the beginning of the XIII century. It was Yaroslav-Fedir Vsevolodovych, one of the sons of Volodymyr-Suzdal prince Vsevolod Yaroslavych. He began his career as a prince from Pereiaslav of Rus'.

Having arrived in Pereiaslav very young (at the age of 11), Yaroslav Vsevolodovych was a good military school here. He repeatedly carried out military operations against the Polovtsian troops, waged campaigns against them. Also in Pereiaslav he married the daughter of Polovtsian Khan Yuri Konchakovych.

Life, military-political, and administrative experience gained in Pereiaslav allowed Yaroslav Vsevolodovych to successfully manage the various princely tables in Rus'. Among them are not only Pereslavl Zaleskiy, Ryazan, Torzhok, Novgorod and Volodymyr of Suzdal, but also Kyiv. Most often he occupied the princely table of Novgorod – four times.

Yaroslav Vsevolodovych was an active participant in one of the greatest battles in the history of Eastern Europe during the Middle Ages. He was an ally of his brother Yuri Vsevolodovych in the battle on the river Lipitsa in April 1216, which they lost. During this battle, Yaroslav Vsevolodovych lost his gold plated helmet and chain mail, which was accidentally found at the battlefield only in 1808.

Yaroslav Vsevolodovych belongs to the number of princes who survived the campaign of the Mongol-Tatar troops on the territory of Rus'. He was the first among the n princes in 1243 received from the hands of Khan Batu label for the great Volodymyr of Suzdal prince, and in addition, even to Kyiv. However, in 1246 he was summoned to the Horde, then sent to Karakorum, where he was poisoned. Yaroslav Vsevolodovych was one of the brightest statesmen of Rus' in the first half of the XIII century.

Key words: Yaroslav Vsevolodovych, Pereiaslav prince, Pereiaslavl of Rus, Kyiv, Novgorod, Volodymyr, Suzdal, Vsevolod Yuriyovych, Yuriy Konchakovych, Lypytska Battle.

Серед невеликої групи давньоруських князів, які розпочинали свою княжу кар'єру з Переяславля Руського, привертає увагу один із синів володимиро-суздальського князя Всеволода-Дмитрія Юрійовича Велике Гніздо від першого шлюбу – Ярослав-Федір Всеволодович. Джерела донесли до нас не тільки дати початку і кінця земного життя цього князя, але й значну кількість інших фактів його біографії, що дозволяє скласти більш-менш цілісне уявлення про цю історичну особу. Метою даної статті є спроба проаналізувати життєвий шлях одного з тих переяславських князів, що займали княжий стіл Переяславля Руського на початку XIII ст.

Ярослав-Федір Всеволодович розпочинав князувати у Переяславлі Руському дуже молодим (приблизно в одинадцять років). Народився він 8 лютого 1190 р. у Переяславлі Заліському. 27 квітня 1193 р., у віці трьох років, як це було прийнято у княжих сім'ях, він пройшов обряд постригів, про що є відповідний запис у Іпатіївському літопису: «Того ж року великий князь Всеволод [Юрійович] учинив постриги синові своєму Ярославу і на коня його посадив у день святого Симеона, родича господнього, і була радість велика у Володимирі» [11, с. 351]. Суть цього обряду полягала у переведенні маленького княжича у наступну (хлоп'ячу) вікову категорію. Під час обряду постригів дитині часто давали також ще одне (третє), додаткове до хрестильного та княжого, ім'я-

прізвисько, яке використовувалося, як правило, у родинному побуті, але інколи ставало широко відомим [3, с. 17–18]. На жаль, джерела не донесли до нас імені-прізвиська Ярослава Всеволодовича.

До Переяславля Руського Ярослав Всеволодович був присланий своїм батьком у 1201 р., де пробув, на думку М.М. Корінного, до 1206 р. [6, с. 274]. У іншому місці своєї праці «Переяславская земля, X – первая половина XIII века» цей дослідник зауважив: «Летописец Переяславля-Суздальского сообщал, что Ярослав княжил в Переяславле-Русском семь лет» [6, с. 66, прим.].

П.П. Толочко, якому належить остання з відомих на сьогодні праця про Ярослава Всеволодовича, – окремий розділ у монографії, присвяченій історії Києва та Новгороду у X–XIII ст., так описує початок Ярославового княжіння у Переяславлі: «В одиннадцать лет Ярослав был посажен Всеволодом Юрьевичем на княжение в Переяславль Русский. В летописи сказано, что Ярослав был послан «княжить на столъ прадѣда и дѣда своего», но из последующего описания следует, что на этом торжественном событии присутствовал и его отец со старшими сыновьями. «Тогда сущю великому князю в Переяславли з дѣтми своими, с Константиномъ и Юргемъ». Церемония вокняжения была проведена в церкви святого Спаса. Летописец подытожил свой рассказ традиционной в таких случаях фразой: «И бысть радость велика в градѣ Переяславли». Учitando тесную связь Переяславля с Суздальской землей, а также покровительство Всеволода Юрьевича, переяславцы вполне могли быть удовлетворены таким князем. В летописи нет свидетельств о том, кто еще пришел из Владимира с Ярославом, но принимая во внимание его несовершеннолетие, такие, несомненно, были» [18, с. 223–224].

Цілком погоджуючись із наведеною вище думкою про перебування у Переяславлі у 1201 р. цілого «десанту» володимиро-суздальських князів та їх рідні й близького оточення, зауважимо, що наведена вище літописна стаття називає нам один із храмів Переяславля Руського – а саме, церкву святого Спаса. Незрозуміло, чому обряд інтронізації нового князя відбувся саме у ній, а не у Михайлівському кафедральному соборі – головному храмі єпархії, чи церкві Успіння Богородиці, зведених ще Володимиром Мономахом на княжому дворі на рубежі XI–XII ст. Можливо, це було якось пов'язано із землетрусом 1196 р., про який є запис у Іпатіївському літопису: «Тої ж зими, по Феодоровій неділі, у вівторок, у дев'ятий час потрусила земля по всій області Київській і по Києву: церкви кам'яні і дерев'яні хиталися, і всі люди, бачачи [це], од страху не могли стояти а ті падали ниць, а інші трепетали» [11, с. 358]. Якщо досить значні за розмірами переяславські храми мали на момент приїзду нового князя неполаджені пошкодження від землетрусу, то обряд інтронізації могли провести й у невеликому кам'яному храмі Спаса, відомому лише за цією згадкою у літопису. На нашу думку, цей храм можна ототожнити з так званою Спаською церквою-усипальнею, виявленою і дослідженою у 1953 р. археологічною експедицією під керівництвом М.К. Каргера. Її було збудовано на рубежі XI–XII ст. на території Окольного міста Переяслава.

Повертаючись до Ярослава Всеволодовича, зазначимо, що він мав надзвичайно багату княжу біографію, що не пройшло повз увагу дослідників. Так, Л.В. Войтович, чомусь не згадуючи про його князювання у Переяславлі Руському, наводить такий перелік столів Ярослава Всеволодовича: князь переяславль-заліський (1212–1236), новгородський (1214–1216, 1223, 1225–1228, 1231–1232, 1233–1236), великий князь київський (близько 03.1236–10.04.1236, близько 01.1238 – близько 10.03.1238, близько 04/05.1243–30.09.1246), великий князь володимирський (1238–1246). Ярослав Всеволодович був одружений чотири рази: у 1205 р. з дочкою половецького хана Юрія Кончаковича, після 1210 р. (1213? 1215?) – з Ростиславою, дочкою Мстислава Удатного (розвелися 1216 р. через політичне протистояння зятя з тестем), близько 1218 р. – з Феодосією (в черницях Єфросинією), дочкою рязанського князя Ігоря Глібовича [1, с. 553]. Від цього шлюбу він мав вісім синів: Федора (помер молодим, перед весіллям з Феодулією, потім у черницях

Єфросинією, дочкою чернігівського князя Михайла Всеволодовича, майбутньою святою), Олександра (Невського), Андрія – родоначальника суздальських князів (дружиною якого була невідома на ім'я дочка галицького князя Данила Романовича), Костянтина, Ярослава-Афанасія – родоначальника князів тверських (одружився з Оксинією, дочкою Юрія Михайловича, сина Михайла Всеволодовича), Данила, Михайла (Хоробрита), Василя (Квашню), а також двох дочок: Уляну і Марію [11, с. 405; 16, с. 766]. Четверту його дружину – невідому за походженням та ім'ям – за Лаврентіївським літописом убили татари у 1252 р. [8, стб. 473].

А.Ф. Литвина та Ф.Б. Успенський звернули увагу на один факт, що зближує Ярослава Всеволодовича з Володимиром Мономахом: «С нашей точки зрения, у большинства сыновей Ярослава Всеволодовича и в самом деле не было уже никаких имен, кроме христианских. Как правило, князья, у которых есть мирские родовые имена, все же хотя бы иногда фигурируют в летописи под ними. Однако никаких упоминаний языческих по происхождению имен с такими князьями, как Александр Ярославич или Андрей Ярославич, связать невозможно. И это при том, что упоминания самих князей в летописях весьма обильны, а никакого запрета на языческие княжеские имена в ту пору, очевидно, не было» [10, с. 169]. Отже, Ярослав Всеволодович усім своїм дітям, крім сина Ярослава-Афанасія, дав лише хрестильні імена, так як це зробив у свій час Володимир Мономах по відношенню до своїх дітей від другого шлюбу (з половчанкою).

За Л.Є. Махновцем, Ярослав Всеволодович був князем переяславським, переяславль-заліським, рязанським, знову переяславль-заліським, новгородським (чотирикратно), торжковським, ще раз переяславль-заліським, знову новгородським, великим князем київським (весна 1236 – 10.04.1236), знову переяславль-заліським, ще раз великим князем київським (січень (?) 1238 – близько 10.03.1238), володимиро-суздальським, втретє великим князем київським (весна 1243–30.09.1246, княжив через посадника боярина Дмитра Єйковича) [11, с. 405, 520].

3 Переяславля Руського у 1204 р. молодий Ярослав здійснив свій перший вдалий похід на половців, а вже у наступному році батько оженив його на дочці половецького хана Юрія Кончаковича. Політичний підтекст цього весілля, яке відбулося у Переяславі Руському, нескладно зрозуміти. Як пише П.П. Толочко, «К этому времени Ярославу было уже 16 лет, и он стал активным участником южнорусских междукняжеских отношений» [18, с. 224].

На початку XIII ст. переяславський княжий стіл уже не був таким бажаним і престижним у княжому середовищі, як це було у XI–XII ст. Значно престижнішим і багатшим виглядав княжий стіл Галича. Саме тому, 1206 р. на запрошення угорського короля Андрія та частини галицьких бояр, Ярослав Всеволодович спробував стати галицьким князем: «Посоветовавшись с галицкими боярами, Андрей решил пригласить на галицкий стол Ярослава Всеволодовича. Вряд ли из-за каких-то его особых достоинств, но, скорее, потому, что он был сыном могущественного владими́ро-суздальского князя» [18, с. 224].

Однак Ярослав запізнився в дорозі на три дні, після чого повернувся в Переяславль. За цю невдалу спробу він поплатився у тому ж році, оскільки новий великий київський (колишній чернігівський) князь Всеволод Святославич Чермний наказав Ярославу повернутися до свого батька в Суздаль, а Галича не шукати (у Галичі сів Володимир Ігорович, син Ігоря Святославича). Під загрозою війни Ярослав пішов на Північ до батька, попросивши у Всеволода Чермного «путі» [8, стб. 427–428]. Останній же негайно посадив у Переяславі свого сина Михайла.

У 1208 р. Всеволод Юрійович послав Ярослава в Переяславль Заліський, а 1209 р. – у Рязань. Але через деякий час рязанці схопили його намісників у містах князівства й збиралися схопити і його, щоб видати ворогам – чернігівським князям. За це Всеволод Юрійович захопив і спалив Рязань, Білгород-Рязанський та інші міста, а людей їхніх разом із сім'ями вивів у свою землю. Ярослав Всеволодович тим часом повернувся у

Переяславль Заліський. Зимою 1209/1210 рр. він разом з братами ходив до Торжка визволяти з рук новгородців Святослава Всеволодовича, примусивши їх узяти мир з великим князем володимиро-суздальським Всеволодом Юрійовичем.

Після смерті останнього у 1212 р. Ярославу Всеволодовичу дістались Переяславль Заліський, Твер та Волоколамськ. Отже, у 1212 р. Ярослав Всеволодович став першим удільним князем Переяславля Заліського. За його князювання Переяславль Заліський перетворився в значний політичний та культурний центр Північно-Східної Русі. Про це свідчить започаткування власного літописання. При його княжому дворі було створено рукопис, що отримав у науковців назву «Літописець Переяславля Суздальського». Він включав до себе не тільки опис подій, що відбувалися на території Переяславль-Заліського князівства, але й інформацію про події на Півдні Русі, в тому числі й на Переяславщині, з 1138 по 1214 роки. «Літописець Переяславля Суздальського» зберігся у списку 60-их рр. XV ст., його було виявлено й опубліковано у XIX ст. К.М. Оболенським [17, с. 26; 13, с. 163–165].

З іменем Ярослава Всеволодовича також пов'язаний знаменитий і найзагадковіший твір давньоруської літератури – «Моління Даниїла Заточеника». Як зазначав Б.О. Рибakov, «Слово Даниїла Заточника» було очень популярно; его переписывали и читали на протяжении веков. Уже через три десятка лет оно вызвало подражание у анонимного автора, укрывшегося под именем того же Даниїла, но честно сообщившего читателям, что сам он «не мудр, но в премудрых ризу [одежду] облачихся, а смысленных сапоги носил есть». Свое произведение (примерно 1229 г.) этот Псевдо-Даниїл назвал «Молением», включив в него почти все «Слово Даниїла...» и дополнив его рядом новых интересных афоризмов. Адресовано «Моление» Переяславскому князю Ярославу, сыну Всеволода Большое Гнездо» [14, с. 487].

Цей твір написано у формі звернення до князя залежної від нього людини, яка з певних причин накликала на себе немилість господаря й тепер вимушена тяжко бідувати. До своєї опали Даниїл перебував на якійсь службі у князя Ярослава Всеволодовича. З княжою дружиною він бував і в Переяславлі Заліському, про який згадує в тексті «Моління»: **«...кому Переславль, а мені Гореславль, кому Боголюбове, а мені горе лютеє»**. Можливо, Переяславль Заліський був саме тим місцем ув'язнення Даниїла, де він написав своє «Моління» [17, с. 27].

Повертаючись до подій, пов'язаних з розподілом волостей між синами Всеволода Юрійовича Велике Гніздо, слід зазначити, що боротьба між Костянтином та іншими братами була надзвичайно жорстокою. Її було перенесено навіть на рівень родинних стосунків. Так, у 1213 чи 1215 р. Ярослав Всеволодович одружився на дочці Мстислава Мстиславича Удатного Ростиславі. У тому ж році його запросили новгородці на княжіння. Ярослав одразу почав розправлятися у Новгороді з недружніми йому боярами (Якуном Намніжичем, новоторжським посадником Фомою та іншими), після чого його вигнали з міста. Ярослав Всеволодович пішов у Торжок і з допомогою брата Юрія перекрив шлях купцям з хлібом та іншими необхідними товарами для Новгорода, намагаючись приборкати непокірних новгородців. Останні запросили на свій стіл його тестя – Мстислава Удатного, який разом з іншими союзними князями та новгородським ополченням розгромив у 1216 р. війська Ярослава та Юрія Всеволодовичів у кровопролитній Липицькій битві [16, с. 765].

З цього приводу М.Ф. Котляр відзначає: «21 квітня 1216 р. Мстислав із Костянтином дали генеральну битву братам останнього – Ярославу та Юрію Всеволодовичам. Ця битва на р. Липиці вважається однією з наймасштабніших і найзнаменитіших в історії Східної Європи часів середньовіччя. Літописи, і серед них Новгородський перший молодшого ізводу, докладно описали бойовище, в якому «пішли сини на батьків, батьки на синів, брат на брата». А Никонівський літописець із захопленням розповідає, як «Мстислав Мстиславич із своїми полками тричі проїхав крізь

полки Юрія і Ярослава, і сам був міцний і мужній, і велику силу мав і ретельність, а в руці мав сокиру й рубав нещадно» [7, с. 205].

Ця битва була найбільшим військовим зіткненням початку XIII ст. на території Володимиро-Суздальської землі. Про серйозність цієї міжусобиці, як зазначає Ю.О. Лимонов, свідчить той факт, що перед битвою до війська Ярослава та Юрія Всеволодовичів, крім професійної дружини, було зібрано селян, поселян, пришельців з інших земель, колоністів й навіть холопів, тобто, особисто невольних членів суспільства [9, с. 107–108]. Однак, незважаючи на численність військ, Ярослав та Юрій Всеволодовичі битву біля р. Липиці програли, загинуло близько 9 тисяч їх воїнів [15, с. 663].

Цікаво, що ця жорстока поразка, фактично, заклала підвалини початку вивчення давньоруського озброєння. У 1808 р. недалеко від м. Юр'єва-Польського селянка Ларіонова, знаходячись у «кущах для щипання горіхів, побачила біля горіхового куща в горбку щось блискуче» [5, с. 298]. Це виявились давньоруський куполовидний шолом з напівмаскою і кольчуга. Шолом було облицьовано срібними рельєфними платівками. Начільна платівка несла на собі зображення архангела Михаїла й була оздоблена по краю чеканим присвятним написом: **«ВѢЛИКЪИ АРХИСТРАТИЖЕ ГИ МІХАИЛЕ ПОМОЗИ РАВУ СВОЕМУ ФЕОДОРУ»**. На думку сучасних дослідників, яку висловив ще у XIX ст. президент Академії художеств Оленін, цей шолом та кольчугу було кинуте князем Ярославом Всеволодовичем, що мав хрестильне ім'я Феодор, під час втечі з поля Липицької битви у 1216 р. Потім його, очевидно, сховав хтось із його підлеглих, але знайти й забрати пізніше з якихось причин не зміг. А.М. Кирпичников вважає, що цей шолом був спадковою реліквією, яка дісталась Ярославу Всеволодовичу від когось із предків, оскільки він містить на собі сліди переробок та удосконалень, розтягнуті у часі [5, с. 298, 316; 19]. Таким чином, цей шолом міг бути у молодого князя Ярослава ще у період його князювання у Переяславлі Руському.

Програвши новгородцям на полі бою, Ярослав Всеволодович, що втік до Переяславля Заліського, схопив усіх новгородських та смоленських купців, які були в цей час у місті, й посадив їх у поруб, у результаті чого близько 150 новгородців задихнулись від нестачі повітря. Однак, відсидітись за укріпленнями Переяславля Заліського Ярославу не вдалося. Його суперники підійшли до міста і Ярославу довелося бити чолом своєму брату Костянтину й просити не видавати його тестю Мстиславу Удатному та псковському князю Володимирі Мстиславичу. Костянтин, отримавши багаті дари, замирився з Ярославом, але Мстислав не захотів навіть заходити до Переяславля й, забравши свою дочку Ростиславу (дружину Ярослава) та купців-новгородців, що не задихнулись у порубі, пішов до Новгорода [16, с. 765].

У подальшому Ярослав Всеволодович неодноразово приймав участь у бойових діях проти різних противників у різних регіонах Русі та за її межами. Так, у 1219 р. разом з рязанськими полками він ходив на половців, у 1220 р. його полки приймали участь у поході великокняжого війська проти волзько-камських болгар. Коли у 1222 р. новгородці вдруге прикликали його бути у них князем, то він очолив вдалий похід новгородців на Чудську землю, повоював її й, взявши з неї викуп, повернувся у Новгород. У 1224 р. Ярослав за своїм бажанням повернувся у Переяславль Заліський з Новгорода. Зимою 1225/1226 рр. новгородці втретє покликали Ярослава Всеволодовича до себе княжити, оскільки знаходилися у складній ситуації – новгородські землі воювала Литва, а йти у похід без князя й професійної дружини було неможливо. Ярославу вдалося розбити литовське військо, відібравши весь захоплений ними полон. У тому ж 1226 р. Ярослав разом з новгородцями здійснив вдалий похід на Ям, на територію сучасної південної Фінляндії, де руські полки до того ще ніколи не бували.

Зимою 1228/1229 рр. Ярослав Всеволодович пішов з Новгорода назад у свій Переяславль Заліський, залишивши на новгородському княжінні двох своїх синів – Федора та Олександра, а при них боярина Федора Даниловича й тивуна Якіма. У січні того ж року у складі коаліції військ під проводом великого князя володимиро-

суздальського Юрія Всеволодовича Ярослав ходив на Мордву й повоював її. У 1230 р. новгородці вчергове запросили до себе на стіл Ярослава Всеволодовича й він, пробувши у цьому місті аж 2 тижні, залишив там своїх старших синів і знову повернувся до Переяславля Заліського. Незважаючи на це, він залишався головним новгородським князем і у подальшому (до 1236 р.) приймав активну участь у новгородських справах. У тому ж році разом з Юрієм Всеволодовичем він приймав київську делегацію на чолі з митрополитом Кирилом, метою якої було примирити чернігівського князя Михайла Всеволодовича з Ярославом. У 1234 р. разом з новгородцями Ярослав Всеволодович успішно ходив на лівонських німців під Юр'їв (сучасне Тарту) [16, с. 766].

У 1236 р. Ярославу Всеволодовичу вдалося ненадовго стати великим київським князем, захопивши Київ ранньою весною того року. Однак, довго протриматися цього разу в Києві він не зміг, й залишив його, очевидно, вже на початку квітня, повернувшись до Переяславля Заліського. Ще раз ненадовго зайняти київський великокняжий престол йому вдалося у січні – на початку березня 1238 р., безпосередньо перед монголо-татарським нашествям на володимиро-суздальські землі [11, с. 520].

П.П. Толочко вважає, що здобути Київ у 1236 р. Ярославу Всеволодовичу допомогли його місцеві прихильники: «Не исключено, что у Ярослава были и свои сторонники на юге Руси. Особенно в Переяславле, в котором он княжил шесть лет и который находился в данное время во владимиро-суздальской юрисдикции. ... То, что Ярослав, под давлением своего вечного противника Михаила Черниговского вынужден был оставить Киев, о чем сказано в статье 1237 г. Ипатьевской летописи, нет никаких сомнений, а вот в том, что после этого он ушел в Суздальскую землю, сомнения остаются. В той же Ипатьевской летописи, в статье 1238 г., содержится любопытное известие о том, как Ярослав захватил в городе Каменце жену Михаила и его бояр и отпустил затем по просьбе Даниила Галицкого. ... Есть все основания полагать, что стремительный наезд на Каменец Ярослав осуществил не из Суздальской земли. Находился он в это время в Южной Руси, и определенно в Переяславе, который суздальские Мономаховичи считали своей отчиной» [18, с. 236–237].

Ярослав Всеволодович не встиг приєднатися до військ свого брата – великого володимирського князя Юрія Всеволодовича – перед битвою з татарами на р. Сить, що відбулася 4 березня 1238 р. неподалік від Ярославля, й залишився живий. Ставши після смерті Юрія старшим серед володимиро-суздальських князів, він переселився у 1240 р. у Володимир, а 1243 р. першим серед руських князів здійснив поїздку в столицю Золотої Орди – Сарай, де отримав з рук хана Бату ярлик на велике володимирське княжіння, а крім того, ще й на Київ (управлявся через посадника – боярина Дмитра Єйковича) [16, с. 766; 8, стб. 470]. На думку І.М. Данілевського, ця подія за своїм значенням для подальшої історії Північно-Східної, а потім і Північно-Західної Русі мала не менше значення, ніж сама монгольська навала. Адже вперше князю було пожалуване право представляти інтереси Орди в руських землях. Фактично руський князь включався в ординську систему жорсткого вертикального підпорядкування [2, с. 207].

Як зазначає П.П. Толочко, «в условиях татарского господства авторитет того или иного русского князя в значительной степени зависел от расположения к нему хана Батыя. Судя по свидетельству летописи, Ярослав сумел войти к нему в доверие, и даже был удостоен звания старейшины всех русских князей» [18, с. 238].

4 травня 1244 р. Ярослав Всеволодович овдовів. Померла його третя дружина Феодосія (в черницях Єфросинія), дочка рязанського князя Ігоря Глібовича, мати Олександра Ярославича (Невського). Пізніше її було занесено до лику святих [11, с. 515]. О.В. Назаренко вказує, що «случаи пострижения княгинь при живых мужьях бывали (так, жена великого князя владимирского Ярослава Всеволодовича [1238–1246] скончалась в монашестве в 1244 г., т.е. за два года до смерти мужа: НПЛ, с. 79)» [12, с. 491].

Уже восени 1245 р. за викликом хана йому знову довелося їхати в Орду разом з братами й племінниками для підтвердження прав на княжіння. Всі, крім нього, весною

1246 р. повернулися, але його відправили у монгольські степи, в Каракорум, до двору великого хана Гуюка. Очевидно, останній хотів щоби в руських землях правив його ставленик, а не Батия. Саме там, у Каракорумі, досить складний життєвий шлях цього князя завершився трагічно – у зв'язку з наклепом Федора Яруновича, за наказом другої дружини хана Угедєя Туракіни (Торегене), його було отруєно. За свідченням Платона Карпіні, «В то же время умер Ярослав, бывший великим князем в некоей части Руси, которая называется Суздаль. Он только что был приглашен к матери императора, которая как бы в знак почета дала ему есть и пить из собственной руки; и он вернулся в свое помещение, тотчас же занедужил и умер спустя семь дней, и все тело его удивительным образом посинело. Поэтому все верили, что его там опоили, чтобы свободнее и окончательнее завладеть его землею» [4, с. 79]. Це сталося 30 вересня 1246 р. За висловом літопису, він помер «**нужною смертию**», по дорозі додому [11, с. 405–406]. Так закінчилося життя цього, на думку Ю.О. Лимонова, розумного і неспокійного князя [9, с. 109], якого П.П. Толочко вважає одним із найбільш яскравих державних діячів Русі першої половини XIII ст. [18, с. 222].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. 784 с.
2. Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). Москва, 2001. 389 с.
3. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. Київ, 1988. 171 с.
4. История монгалов / де Плато Карпини Иоанн. Путешествие в Восточные страны / де Рубрук Вильгельм. Санкт-Петербург, 1911. XVI+224 с.
5. Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение. Древняя Русь. Город. Замок. Село. Москва, 1985. С. 298–363.
6. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века. Киев, 1992. 312 с.
7. Котляр М.Ф. Історія України в особах: давньоруська держава. Київ, 1996. 240 с.
8. Лаврентьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том первый). Москва, 2001. 496 с.
9. Лимонов Ю.А. Владимиро-Суздальская Русь. Ленинград, 1987. 216 с.
10. Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропоники. Москва, 2006. 904 с.
11. Літопис Руський за Іпатським списком. Київ, 1989. 591 с.
12. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. 784 с.
13. Радзивилловская летопись (Полное собрание русских летописей. Том 38). Ленинград, 1989. 178 с.
14. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. 589 с.
15. Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия. Москва, 2002. Т.1. 784 с.
16. Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия. Москва, 2002. Т.2. 816 с.
17. Сукина Л.Б. История и культура Переславского края. Переславль-Залесский, 2002. 108 с.
18. Толочко П.П. Киев и Новгород в X–XIII вв. Киев, 2018. 255 с.
19. Янин В.Л. О первоначальной принадлежности так называемого шлема Ярослава Всеволодовича. Советская археология. Москва, 1958. № 3. С. 53–60.

REFERENCES

1. Vojtovych, L.V. (2006). *Kniazha doba na Rusi: portrety elity [Prince's day in Rus': portraits of the elite]*. Bila Tserkva. 784 s. [in Ukrainian].

2. Danilevskij, I.N. (2001). *Russkie zemli glazami sovremennikov i potomkov (XII–XIV vv.)* [Russian lands through the eyes of contemporaries and descendants (XII–XIV centuries)]. Moskva. 389 s. [in Russian].
3. Demchuk, M.O. (1988). *Slov'ians'ki avtokhtonni vlasni imena v pobuti ukraintsiv XIV–XVII st.* [Slavic autochthonous proper names in the life of Ukrainians of the XIV–XVII centuries]. Kyiv. 171 s. [in Ukrainian].
4. *Istorija mongolov* (1911) / de Plano Karpini Ioann. Puteshestvie v Vostochnye strany / de Rubruk Vil'gel'm [The history of the Mongols. Journey to Eastern countries]. Sankt-Peterburg. XVI+224 s. [in Russian].
5. Kirpichnikov, A.N., Medvedev, A.F. (1985). *Vooruzhenie. Drevnjaja Rus'. Gorod. Zamok. Selo* [Armament. Ancient Rus'. City. Castle. Village]. Moskva. S. 298–363 [in Russian].
6. Korinnyj, N.N. (1992). *Perejaslavskaja zemlja, X – pervaja polovina XIII veka* [Perejaslavl land, X - the first half of the 13th century]. Kiev. 312 s. [in Russian].
7. Kotliar, M.F. (1996). *Istoriia Ukrainy v osobakh: davn'orus'ka derzhava* [History of Ukraine in Persons: Ancient Rus' State]. Kyiv. 240 s. [in Ukrainian].
8. *Lavrent'evskaja letopis' (Polnoe sobranie russkih letopisej. Tom pervyj)* (2001) [Laurentian Chronicle (The Complete Collection of Russian Chronicles. Volume One)]. Moskva. 496 s. [in Russian].
9. Limonov, Ju.A. (1987). *Vladimiro-Suzdal'skaja Rus'* [Vladimir-Suzdal Rus']. Leningrad. 216 s. [in Russian].
10. Litvina, A.F., Uspenskij, F.B. (2006). *Vybor imeni u russkih knjazej v X–XVI vv. Dinasticheskaja istorija skvoz' prizmu antroponimiki* [The choice of the name of the Russian princes in the X–XVI centuries. Dynastic history through the prism of anthroponymy]. Moskva. 904 s. [in Russian].
11. *Litopys Rus'kyj za Ipats'kym spyskom* [Chronicle of Rus' on the Hipat List]. Kyiv, 1989. 591 s. [in Ukrainian].
12. Nazarenko, A.V. (2001). *Drevnjaja Rus' na mezhdunarodnyh putjah: Mezhdisciplinarnye ocherki kul'turnyh, torgovyh, politicheskikh svjazej IX–XII vv.* [Ancient Rus' on International Paths: Interdisciplinary Essays on Cultural, Commercial, and Political Relations of the 9th – 12th Centuries]. Moskva. 784 s. [in Russian].
13. *Radzivilovskaja letopis' (Polnoe sobranie russkih letopisej. Tom 38)* [Radzivil's Chronicle (The Complete Collection of Russian Chronicles. Volume 38)]. Leningrad, 1989. 178 s. [in Russian].
14. Rybakov, B.A. (1982). *Kievskaja Rus' i russkie knjazhestva XII–XIII vv.* [Kievan Rus' and Russian princedoms of the XII–XIII centuries]. Moskva. 589 s. [in Russian].
15. *Slavjanskaja jenciklopedija. Kievskaja Rus' – Moskovija* [Slavic encyclopedia. Kievan Rus' – Muscovy]. Moskva, 2002. T.1. 784 s. [in Russian].
16. *Slavjanskaja jenciklopedija. Kievskaja Rus' – Moskovija* [Slavic encyclopedia. Kievan Rus' – Muscovy]. Moskva, 2002. T.2. 816 s. [in Russian].
17. Sukina, L.B. (2002). *Istorija i kul'tura Pereslavskogo kraja* [History and culture of Pereslavl region]. Pereslavl'-Zalesskij. 108 s. [in Russian].
18. Tolochko, P.P. (2018). *Kiev i Novgorod v X–XIII vv.* [Kiev and Novgorod in the 10th – 13th centuries]. Kiev. 255 s. [in Russian].
19. Janin, V.L. (1958). *O pervonachal'noj prinadlezhnosti tak nazyvaemogo shlema Jaroslava Vsevolodovicha. Sovetskaja arheologija* [On the original accessories of the so-called helmet of Jaroslav Vsevolodovich. Soviet archeology]. Moskva. № 3. S. 53–60 [in Russian].

Одержано 22.09.2018.